

17. Рабенчук О. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946–1947 рр. / О. Рабенчук // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 87-100.
18. Разнатовський І. Господарсько-організаторська діяльність Української радянської держави (1945 – 1959 рр.) / І. Разнатовський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959.
19. Рибак І. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.) / І. Рибак. – К.: Рідний край, 1997.
20. Сергійчук В. Як нас морили голодом / В. Сергійчук / Ін-т українознавства Нац. Ун-ту імені Т. Г. Шевченка. – К.: Бібліотека українця, 1997
21. Сидоренко В. Шляхом великого почину: З історії розвитку соціалістичного змагання на Україні в 1929 – 1962 рр. / В. Сидоренко. – К.: Наукова думка, 1965.
22. Снитко П. Деятельность Компартии Украины по укреплению союза рабочего класса и крестьянства (1946 – 1950 гг.) / П. Снитко – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1966.
23. Соціалістична Харківщина. – 1946. – 12 вересня.
24. Шаповал Ю. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні / Ю. Шаповал. – К.: Політвидав України, 1990.
25. Шаповал Ю. Україна 20 – 50-х років: Сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993.
26. Юрчук В. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946–1947гг.) / В. И. Юрчук, И. П. Кожукало – К.: Политиздат Украины, 1986.

УДК 394: 316. 343 – 058. 14: [631. 3. 081. 1] (477.54) «193»

«Новий» Харків проти «старого»: повсякденне життя робітників Харківського тракторного заводу у 1930-і роки

Любавський Роман

Любавський Роман. «Новий» Харків проти «старого»: повсякденне життя робітників Харківського тракторного заводу у 1930-і роки. Стаття присвячена дослідженню повсякденного життя робітників Харківського тракторного заводу у 1930-і роки. Досліджуються житлові умови, проблеми харчування, а також дозволя робітників Харківського тракторного заводу. Робиться висновок про те що, намагання влади організувати повсякденне життя працівників Харківського тракторного заводу за соціалістичним зразком мали

незавершений, половинчастий характер. **Ключові слова:** повсякденне життя, робітники, Харківський тракторний завод.

Любавський Роман. «Новый» Харьков против «старого»: повседневная жизнь работников Харьковского тракторного завода в 1930-е годы. Стаття посвящена дослідженню повсякденної життя робітників Харківського тракторного заводу в 1930-е роки. Досліджуються життєві умови, проблеми харчування, вільний час робітників Харківського тракторного заводу. Робиться висновок про те, що спроби радянської влади організувати повсякденну життя робітників Харківського тракторного заводу за соціалістичною моделлю були незавершені, половинчасті. **Ключевые слова:** повседневная жизнь, работники, Харьковский тракторный завод.

Lubavsky Roman. "New" Kharkov against the "old": everyday life of Kharkov tractor factory workers in 1930. Article is devoted to daily life of workers of the Kharkov tractor plant in 1930. It investigates housing conditions, problems of food and entertainment of Kharkov tractor factory workers. The conclusion is that government's attempts to organize the daily life of workers of the Kharkov tractor plant according to socialist model had incomplete, one-legged character. **Keywords:** everyday life, workers, the Kharkov tractor factory.

Бурхливі події 1917 року та громадянська війна були лише першими акордами соціалістичної революції. Провідні діячі більшовицької партії, такі як В. І. Ленін, А. В. Луначарський та інші у своїх працях та промовах неодноразово вказували на те, що соціалістична революція є складним суспільно-політичним процесом. Вони вважали, що на шляху будівництва комуністичного суспільства необхідно було здійснити три революції: політичну, економічну (регулювання виробництва й розподіл благ) та революцію побуту [1, с. 7]. Радянська влада прагнула докорінно змінити повсякденне життя соціуму, його визначальні ціннісні орієнтири і традиційні складові[2]. Лідери більшовицької партії були впевнені в тому, що при зміні політичного устрою, соціально-економічних відносин та побутових умов життя зміниться повсякденність кожної людини з метою формування людини, відповідної новому суспільно-політичному ладу.

Актуальність дослідження полягає в тому, що на сьогодні в історичній науці не ставилося дослідницьке завдання вивчення ступеня реалізації проекту радянської влади щодо виховання «нової соціалістичної» людини.

Історії міста Харкова 20-30-х років ХХ століття присвячено велику кількість наукових праць (монографій, статей, дисертаційних досліджень). У цих роботах висвітлювалися деякі аспекти повсякденного життя робітників Харківського тракторного заводу. Найбільш продуктивним був перший етап історіографії, який охоплював 1920–1940-

ті роки. У цей час питання повсякденного життя працівників Харківського тракторного заводу вивчалися здебільшого у роботах, присвячених проблемам будівництва заводу та селища для робітників [3]. Роботи дослідників цього етапу були сповнені оптимізму нової епохи. У своїх роботах вони приходили до одностайних висновків, що незабаром повсякденне життя мешканців робітничого містечка буде організовано на соціалістичних началах й зміниться на краще. Протягом другого етапу історіографії, у 1950–1990-і роки, деякі аспекти теми висвітлювалися у загальних працях та статтях з історії Харківського тракторного заводу, а також біографічних дослідженнях, присвячених директорському корпусу підприємства [4]. У цей період дослідники перш за все конструювали героїчний образ минулого, як цикл трудових перемог та досягнень радянської влади у боротьбі за покращення побуту робітників. Проблема повсякденного життя працівників Харківського тракторного заводу майже не приділяли уваги. На сучасному етапі історіографії повсякденне життя робітників заводів-гігантів Харкова висвітлюється в контексті загальних праць з історії міста [5]. Сучасні дослідники виступають у якості ревізіоністів радянської історіографії, а також першопрохідників історії радянської повсякденності 1920–1930-х рр. Втім, спеціального дослідження повсякденного життя робітників заводів-гігантів Харкова у 1920–1930-і роки досі не створено.

Дослідження повсякденного життя робітників ХТЗ можливо завдяки різноманітним джерелам: писемним (актові і законодавчі матеріали, діловодна документація, періодичний друк, джерела особового походження), речовим (житлові будинки, їдальні, клуби тощо), так й образотворчим джерелам (плани, креслення, плакати).

Мета дослідження полягає у тому, щоб на прикладі соціалістичного містечка для робітників Харківського тракторного заводу, так званого «Нового Харкова», з'ясувати, наскільки вдалося радянській владі побудувати модель нового суспільства, утворити нове повсякдення для робітників, в якому мала бути вихована «нова» соціалістична людина.

Прийшовши до влади, більшовики розпочали процес реалізації декларованих гасел перебудови суспільства. За визначенням німецького дослідника Штефана Плагенборга, революція 1917 року, подібно до скальпеля, умовно відділила «старе» від «нового» [6, с. 44]. Радянська влада проголосила принципову відмову від дореволюційної спадщини у всіх її проявах. Відбувався процес ліквідації «дворянських гнізд», поміщицьких маєтків, приватних будинків. Формувався новий тип поселень – дома-комуни, житлові комбінати, соціалістичні міста і т.п.

У зв'язку із розвитком промислового будівництва в роки першої п'ятирічки стали актуальними питання поселення робітників поблизу новозбудованих промислових об'єктів (заводів, комбінатів, гідроелектростанцій), поряд з якими виникали нові робітничі поселення та нові міста. Так, у травні 1930 року за 8 кілометрів від Харкова, одночасно із будівництвом Харківського тракторного заводу, було розпочато будівництво

селища для робітників під назвою «Новий Харків». Саме тут мали втілитися ідеї влади щодо налагодження соціалістичних умов життя. За задумом проєктувальників, нове містечко мало бути позбавлено недоліків, характерних для «старого» міста (житлова криза, антисанітарія, «вади у організації побуту») [3, с. 43-44]. «Новий Харків» був своєрідним викликом «Старому Харкову», старим традиціям містобудування та організації життя.

В основу генерального плану будівництва селища була покладена ідея компактного проживання робітників поруч із підприємством, створення замкненого соціального організму [3, с. 45], відіраного від «старого» світу. За задумом, усі трудівники мали отримати квартири у новозбудованих житлових комплексах. Згідно проєкту мали побудувати 36 комплексів, кожен із яких складався з 10-13 будинків, а також школи, клубу, їдальні, дитячого садка та ясел. Для відтворення моделі замкненого соціального організму було заплановано, що будинки кожного окремого житлового комплексу будуть з'єднані між собою спеціальними коридорами-мостами на рівні другого поверху, щоб забезпечити робітникам можливість переходу з власної квартири до приміщення клубу, їдальні, бібліотеки тощо не виходячи при цьому на вулицю [7, с. 201]. Дизайнери «нової радянської культури» вважали, що однією з побутових вад «Старого Харкова», як й інших «старих» міст було фактичне закріпачення жінки в хатньому господарстві. Тому у плануванні квартир «Нового Харкова» втілювалася ідея звільнення жінки від «рабської» хатньої праці. Кухонь у квартирах запроєктовано не було, робітники повинні були харчуватися у громадських їдальнях. Характерною рисою планування селища була лінійна забудова вулиць, яка виключала наявність дворів [8, с. 10]. Будинки зводились торцями до головних магістралей містечка [9, с. 15].

На втілення у життя грандіозних планів будівництва соціалістичного селища суттєво позначалася нестача коштів. З метою здешевлення будівництва коридори-мости між будинками житлових комплексів не були споруджені. Через недостатнє фінансування житлового будівництва більшість робітників заводу не отримали окремої квартири не тільки у 1930-і, а й до середини 1950-х років. Достатньо сказати, що у 1935 році нових будинках проживало близько 13 тисяч робітників (та членів їх сімей), тоді як у напівтеплих бараках тимчасового типу мешкало більше 21 тис. чоловік [10, арк. 119-120]. Придатні для проживання навесні, влітку та восени, взимку ці бараки були надто холодними. Санітарний стан бараків був незадовільним. Адміністрація заводу намагалась поліпшити умови життя робітників. Проводилась дезинфекція бараків та одягу працівників, організувалися конкурси чистоти, дні здоров'я тощо [11, с. 24-27; 12, с. 24; 13, с. 3]. Втім, бруд та антисанітарія у бараках залишались нормою повсякденного життя робітників Харківського тракторного заводу. Так, у березні 1931 року спеціальна комісія Наркомздорв'я після огляду робітничих гуртожитків встановила, що «ремонт у них давно не було, бракувало чистої білизни, скрізь панував бруд, боротьба з блощицями не велася» [14, с. 861].

Селище, збудоване біля ХТЗ, суттєво відрізнялося від запроєктованого соціалістичного містечка. Замість розвиненої мережі житлових корпусів, більшість робітників Харківського тракторного заводу мешкали у двох робітничих виселках – Північному, поблизу заводу й Південному, розташованому поблизу недобудованих житлових корпусів [15, с. 9]. Робітники, які отримали квартири зі зручностями у житлових корпусах, часто не вміли ними користуватись. Директор заводу П. І. Свистун якось побачив у ванній кімнаті однієї квартири поросю, а в іншій хазяїн збудував пічку та топив її дровами, які рубав прямо на паркеті [16, с. 350]. Такі випадки були достатньо розповсюдженими, адже на ХТЗ працювало багато людей, які нещодавно прибули із села. Селяни повільно відмовлялись від старих звичок й, за визначенням журналістів того часу, скоріше «приносили у новий робітничий виселок традиції селянського побуту» [17, с. 14].

Харчування робітників Харківського тракторного заводу було налагоджено недостатньо. У матеріалах обстеження їдалень ХТЗ і «Нового Харкова» колегією Наркомздорв'я містяться дані про те, що їжа у робітничих їдальнях нерідко була не доброякісною, а приміщення брудними [18 с. 150; 12, с. 861]. Один із працівників заводу у своєму листі до журналу «За здорове харчування» відзначав, що стан їжі та питної води у їдальні Харківського тракторного заводу недоброякісний [19, с. 9]. У червні 1930 року на території «Нового Харкова» діяло 8 їдалень, які обслуговували 8 тисяч працівників. Проте цього було замало (в цей же час колектив робітників налічував майже 10 тисяч осіб). Тому в новобудовах робітникам Харківського тракторного заводу доводилось пристосовувати під кухню частину жилої кімнати.

Для радянської влади, яка взяла на себе роль фундатора повсякденного життя соціуму, важливим фронтом боротьби за перебудову побуту було дозвілля. Головною зброєю держави у насадженні соціалістичних форм проведення вільного часу були робітничі клуби. Вони отримували партійно-державну підтримку й розглядалися владою як важливий засіб комуністичної організації вільного часу. Радянська влада ставила завдання перед керівництвом клубів організувати роботу в них таким чином, щоб поступово «підміняти старий побут» пролетаріату «новим» [20, с. 2], організованим на соціалістичних засадах. На території робітничого містечка було два клуби (у Південному та Північному виселках). Робота клубів була орієнтована на ідеологічне виховання робітників Харківського тракторного заводу. При клубах було організовано шість політичних гуртків та «гурток безбожників». Робітники слухали лекції, які були присвячені актуальним проблемам політичного та економічного життя країни. Для працівників влаштовувалися бесіди на антирелігійні теми («класова сутність релігії», «релігія та п'ятирічка» тощо), які проводили агітатори та інструктори. Політико-виховна робота була організована також у «червоних куточках». У вересні 1930

року у «Новому Харкові» було 3 «червоних кутка» [21, с. 50]. Восени 1930 року у приміщенні одного з «червоних куточків» працювала виставка, присвячена життю та діяльності В. І. Леніна. У «червоному кутку» бараку № 34 діяла так звана «жива газета» під назвою «Синя блуза». Актори «живої газети» інсценували життєві ситуації у яких пропагували важливість виконання промфінплану, висміювали прогульників тощо [21, с. 51]. Поширеною формою проведення дозвілля робітників Харківського тракторного заводу був перегляд кінофільмів. У «червоних куточках» декілька раз на тиждень організовувались кіносеанси. Показ фільмів відбувався за допомогою двох стаціонарних та двох пересувних кіноустановок [22, с. 49]. В середньому, за добу показ кінофільмів відвідувало близько 1500 чоловік [21, с. 95]. Радянська влада, яка взяла на себе цивілізаторську місію по відношенню до народу, прагнула навчити населення відпочивати «культурно». При робітничих клубах «Нового Харкова» було організовано три драматичних та два струнних гуртка, циганський ансамбль та оркестр [21, с. 325]. Колективи робітничої самодіяльності виступали у клубах та червоних куточках. Взимку 1931 року було організовано чотири фізкультурні гуртки. Проводились заняття з лижного та ковзанярського спорту [21, с. 53]. Варто зазначити, що, як у «новому», так і у «старому» Харкові, керівниками гуртків були прості робітники, які організовували роботу в них на власний розсуд.

Ідея радянської влади щодо перетворення робітничих клубів «Нового Харкова» на центри комуністичного виховання робітників була реалізована лише частково. Клуби не виконали ті завдання, які ставила перед ними радянська влада. Вони працювали ввечері, маючи можливість обслуговувати тільки одну зміну робітників. Робота клубів була перенасичена заходами навчального або виховного характеру (лекції, заняття у гуртках, літературні читання та ін.), тому значна частина робітників не відвідувала клуб. Кількість робітників, які відвідували гуртки, була незначною. Наприклад, у літературному гуртку займалося 25 чоловік, фізкультурні гуртки відвідувало 402 працівника, здебільшого молодь [21, с. 95].

Отже, чимало з грандіозних планів будівництва селища для робітників Харківського тракторного заводу були зовсім не реалізовані, а деякі з них значно видозмінені. Разом із тим було б невірно стверджувати, що спроба побудувати модель нового суспільства у селищі для робітників Харківського тракторного заводу зазнала цілковитої поразки. Вочевидь «Новому Харкову» не вдалося стати оплотом соціалістичного життя, хоча повсякденне життя його мешканців збагатилося елементами нової соціалістичної культури.

Література

1. Луначарський А. О быте / А. Луначарський. – М., 1927.
2. Коляструк О. Повсякденне життя національної інтелігенції у вимірах радянської дійсності 1920-х рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>. Доступ – 05.09.2009.
3. Боффін Б., Вольський В. Харківський тракторний завод і «Новий Харків» / Б. Боффін, В. Вольський. – Х., 1930.
4. Родионов В. А., Анненков П. Н. Рожденный дважды / В. А. Родионов, П. Н. Анненков. – Х., 1981; Солошко Д., Макеева Г. Трудовой шлях колективу ХТЗ / Д. Солошко, Г. Макеева. – К., 1962; Львов Ю., Эпштейн А. След на земле / Ю. Львов, А. Эпштейн. – М., 1966.
5. История города Харькова. XX столетие / Коллект. автор. – Х., 2004.; Эпштейн А. И. Директорский корпус промышленных предприятий Украины 20-30-ых годов – менеджеры особого типа / А. И. Эпштейн // Эпоха. Культуры. Люди (материалы международной конференции ХНУ). – Х., 2004.
6. Плагенборг Ш. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Ш. Плагенборг. – СПб., 2000.
7. Фідровський М. Житлове будівництво на ХТЗ на першому його етапі / М. Фідровський // Будівництво. – 1932. – № 6.
8. Гормосов Г. Тракторобуд і «Новий Харків» / Г. Гормосов // Шлях до здоров'я. – 1931. – № 3.
9. Плотніков В. Побутове будівництво Харківського тракторного заводу / В. Плотніков // Архітектура Радянської України. – 1939. – № 5.
10. ДАХО. – Ф. 408. – Оп.1. – Спр. 1487.
11. Баранський Ф. Т. Протиепідемічна праця на будівництві ХТЗ / Ф. Т. Баранський // Профілактична медицина. – 1931. – № 9-10.
12. Чацький Л. Конкурсе чистоти на тракторобуді / Л. Чацький // Шлях до здоров'я. – 1930. – № 23-24.
13. Соломко Л. День здоров'я в бытовых коммунах / Л. Соломко // Медицинский работник. – 1931. – № 20.
14. Про стан їдальні і гуртожитків на підприємствах м. Харкова // Врачебное дело. – 1931. – № 15-16.
15. Опыт второго района индустрия по строительству Харьковского тракторного завода. – Х., 1931.
16. Эпштейн А. И. Директорский корпус промышленных предприятий Украины 20-30-ых годов – менеджеры особого типа / А. И. Эпштейн // Эпоха. Культуры. Люди (материалы международной конференции ХНУ). – Х., 2004.
17. Медведовская М. А. На Харьковском тракторном / М. А. Медведовская // Медицинский работник. – 1934. – № 4.
18. Колегія Наркомздоров'я про стан здоровоохорони на Тракторобуді та Дніпрельстані // Профілактична медицина. – 1931. – № 5-6.
19. Токарев В. Слід збудувати нову їдальню на ХТЗ / В. Токарев // За здорове харчування. – 1932. – № 10-12.
20. Клуб и красный уголок в январе и второй половине февраля // Рабочий клуб. – 1926. – № 1.
21. История Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе: Сборник документов и материалов. – Т. 1 (1930 г.-июнь 1941 г.). – М., 1960.
22. Муратов І., Собко В., Іванов П. З історії ХТЗ (уривки) / І. Муратов, В. Собко, П. Іванов – Х., 1934.